

Vriendenbulletin

Stichting Vrienden van de Stad Groningen

Nummer 122

Oktober 2025

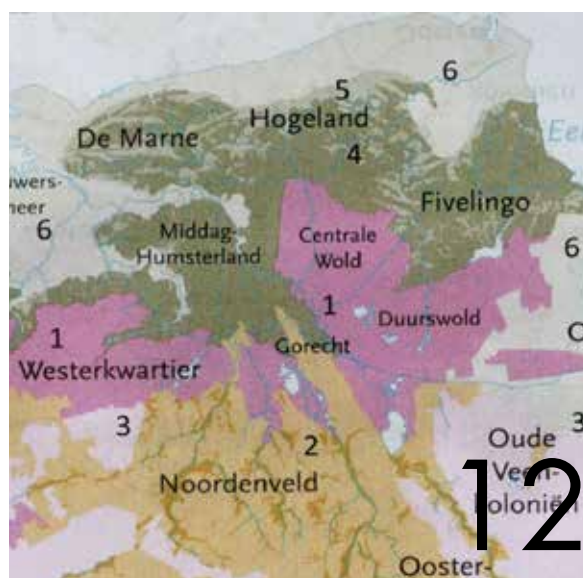
Jaargang 40

Top oude schoorsteen suikerfabriek
Foto: Tom van der Meulen

In dit nummer

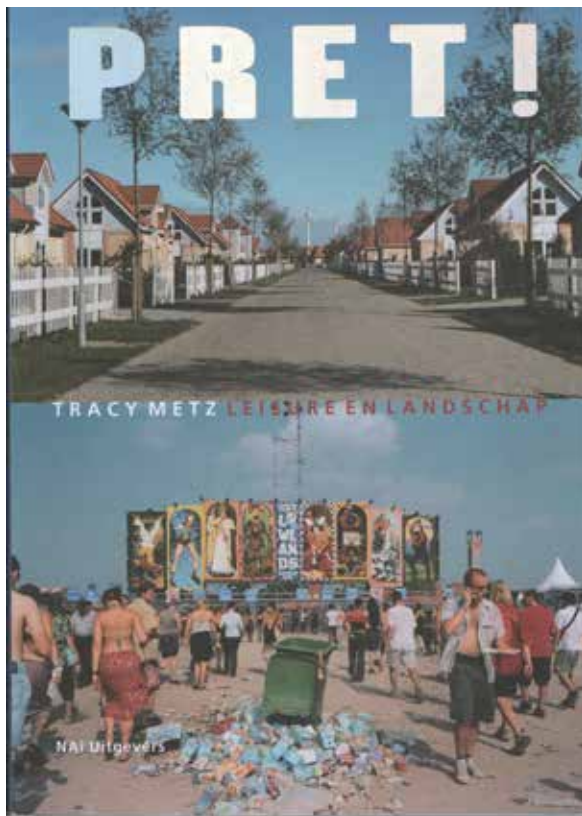
Van de redactie	3
Piet Pellenbarg: Het economisch landschap van Groningen	4
Henk Th. Van Veen: Groninger stadsgezichten	8
Pieter Bootsma: Mien zal de feestneus niet meer vinden aan het Zuiderdiep	10
Tom van der Meulen: Theo Spek (redactie), <i>Landschappen van Nederland</i>	12
Activiteiten	18
Groningana	19

Van de redactie

In dit nummer is 'landschap' het thema. 'Landschap' is een prettig containerbegrip want je kunt er een grote verscheidenheid aan onderwerpen in kwijt. Het begrip heeft een ruimtelijke component: je kunt er doorheen wandelen, je kunt er in verdwalen, je hebt vergezichten en soms wordt je blik onweerstaanbaar naar een bepaald element getrokken. Je kunt landschappen denken als een 'landschap van bouwkundige opvattingen' dat zich representeert in stijl, bouw materiaal, en functie in het structureren van de stedelijke bebouwing. Aan de hand van litho's uit de 19e eeuw laat Henk Th. van Veen hiervan een en ander zien. Piet Pellenburg ziet een economisch landschap als een ruimtelijke schikking van meer of minder kansrijke economische ontwikkelingsregio's. Pieter Bootsma focust op één bepaald element aan het Zuiderdiep. Als geïsoleerd object lijkt het context te missen, maar Tracy Metz heeft met *PRET! Leisure en landschap* (2002) laten zien dat met pret wel degelijk een ruimtelijke connotatie annex kan zijn. Tom van der Meulen komt tenslotte door met een bespreking van het *magnum opus* van Theo Speks *Landschappen van Nederland*. Hopelijk kunt u hiermee weer even vooruit bij het korten van de dagen.

Tot slot iets geheel anders. Nogal eens worden bewoners overvallen door bouwinitiatieven die de kwaliteit van hun woonomgeving beïnvloeden. Wat dan te doen? Op onze website kunt u een stuk van Teun Dijkhuis (Bewonersorganisatie Hortus Ebbinghe) vinden met als titel 'Bouwen in je buurt, wat kun je?' Van harte aanbevolen! www.vriendenstadgroningen.nl

Het economisch landschap van Groningen

Piet Pellenburg

De term 'landschap' heeft duidelijk beeldende kracht. Je stelt je bij dat woord meestal een omgevingsindruk voor die je ziet en ervaart als je buitenshuis wandelt, fietst of autorijdt. Doorgaans bevat die indruk een samenstel van natuurlijke elementen in de omgeving (bodemgesteldheid, reliëf, vegetatie) die opvallen door hun eigenheid. Een berglandschap. Een boslandschap. Een rivierlandschap. In Nederland bijvoorbeeld het duinlandschap, het polderlandschap, het veenkoloniale landschap. In dit bulletin bespreekt Tom van der Meulen deze landschappen zoals ze door prof. Theo Spek worden onderscheiden.

Toch is het begrip landschap ook anders te duiden. De leefomgeving van de mens bestaat niet alleen maar uit natuurlijke landschappen. Wat je in het dagelijks leven om je heen ziet is voor de meeste Nederlanders vooral de gebouwde omgeving. Die heeft ook een van plaats tot plaats variërende eigenheid. Het ene stedelijke landschap ziet er heel anders uit dan het andere. De stad Groningen bezit in die zin een geheel eigen stedelijk landschap. Op een wat hoger niveau, dat van de regio's, kun je kijkend naar de aard van de gevestigde bedrijvigheid (bijvoorbeeld typen landbouw, industrie of diensten) en naar de kwaliteit van hun productiemilieu ook wel economische landschappen onderscheiden. Hoe zien die economische landschappen er uit voor Groningen c.q. geheel Noord-Nederland? We kijken achtereenvolgens naar de ideeën daarover van de hoogleraren Keuning en Wever, en van mijzelf.

Groningen in het 'mozaïek' van Keuning en Wever

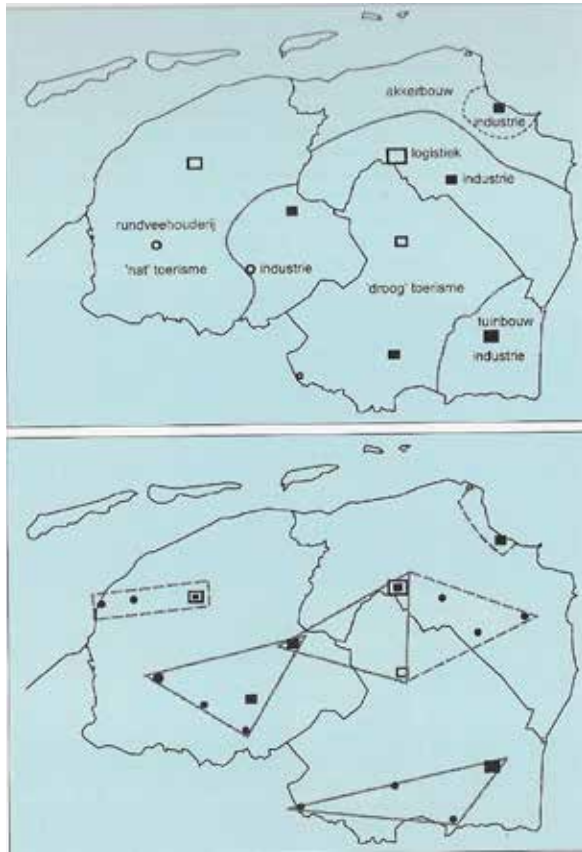
Prof. dr. H.J. Keuning (1904-1985), de grondlegger van de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen in Groningen, is bij zijn oud-studenten het meest bekend vanwege drie van zijn vele boeken, te weten zijn lijvige dissertatie over de Groninger Veenkoloniën (1933), het monumentale *Het Nederlandse volk in zijn woongebied* (1947) en het veel compactere boek *Mozaïek der functies* (1955). Het *Mozaïek* wordt door sommigen (waaronder ikzelf) als zijn beste boek gezien. Het bevat een schematische typering naar economische functies van de regio's van heel Nederland. In figuur 1 is het kaartfragment van Noord-Nederland te zien. Keuning ziet Noord-Nederland in de jaren vijftig als één groot landbouwgebied, met

daarbinnen een paar onderscheiden agrarische specialisaties. In een aparte kaart in het boek worden nog wel de stedelijke verzorgingscentra met stippen aangeduid (met de stad Groningen uiteraard als dominerend hoofdcentrum) maar elke verwijzing naar typerende industrie of diensten ontbreekt. Weliswaar moet in 1950 de naoorlogse industrialisatiegolf nog komen. Maar voor een zoon van de Veenkoloniën, geboren in Veendam (Keunings vader was daar koperslager) is het toch vreemd dat er – althans in de kaart – geen enkele verwijzing is naar de status van de Veenkoloniën als Nederlands eerste regio die we – aan het eind van de negentiende eeuw – mogen kenschetsen als een echt modern industriegebied. Ja, Oost-Groningen was Nederlands eigen *early industrial region*, met de toen nieuw opkomende representanten van de chemische en voedingsmiddelenindustrie en de fabricage van moderne verpakkingsmiddelen. Weliswaar zijn we in 1950 een halve eeuw verder, maar de scheepsbouw, aardappelmeel en strokarton fabrieken staan er dan toch allemaal nog!

Figuur 1. Functionele landschapseenheden in Noord-Nederland omstreeks 1950 volgens H.J. Keuning in zijn boek *Mozaïek der functies* (1955). Bewerking E. Wever 1998.

In de remake die prof. Wever van het Mozaïek in 1998 maakte (hij was begin jaren zestig een van de eerste leerlingen van Keuning aan de Groningse universiteit) zien we dat er nu wel (diverse) regio's zijn die als industrieel worden aangeduid. Zie figuur 2. Oost Groningen ontvangt nu wél een industriële typering (terwijl de ooit toonaan-

Figuur 2. Herziening van Keunings *Mozaïek* door Wever in 1998 (in het boek *De welvarende periferie* door J.N.H. Elerie en P.H. Pellenburg). Boven: de dominerende sectoren. Onder: belangrijke economische groeizones.

gevende strokarton en aardappelmeel in de jaren negentig toch al goeddeels zijn verdwenen). Voorts zijn in de tussenliggende vijftig jaar inmiddels in Delfzijl trendsetters als AKZO en Aldel neergestreken, in Drachten Philips, en in Emmen ENKA, allemaal met hun eigen industriële follow-up. In een aparte kaart typeert Wever enkele deelgebieden nog als 'groeizones'. En: in beide kaarten van Wever zijn met vierkantjes nu ook stedelijke centra aan geduid die in het 'economisch landschap' de diensten representeren.

Het actuele economische landschap, en de waardering ervan door ondernemers

Niet alle zes afgebeelde groeizones hebben zich in de periode na 1998 echt heel krachtig ontwikkeld. Van de 'groeizone' Delfzijl-Eemshaven op de kaart van Wever is na 2000 Delfzijl als industrieel centrum in zwaar weer terecht

gekomen. AKZO heeft het grootste deel van zijn chemisch cluster in stukjes doorverkocht aan andere bedrijven, en veel groei zit daar dan niet meer in. Aldel is na een lange kwakkelperiode zelfs helemaal gesloten en wordt nu afgebroken. De Eemshaven heeft zich na 2000 wel onverwacht sterk ontwikkeld. Echter niet als industriehaven of knooppunt voor 'short sea shipping', zoals eerder was verwacht, maar als toonaangevende energiehaven. Waar inmiddels al een derde deel van alle elektriciteit die Nederland gebruikt vandaan komt.

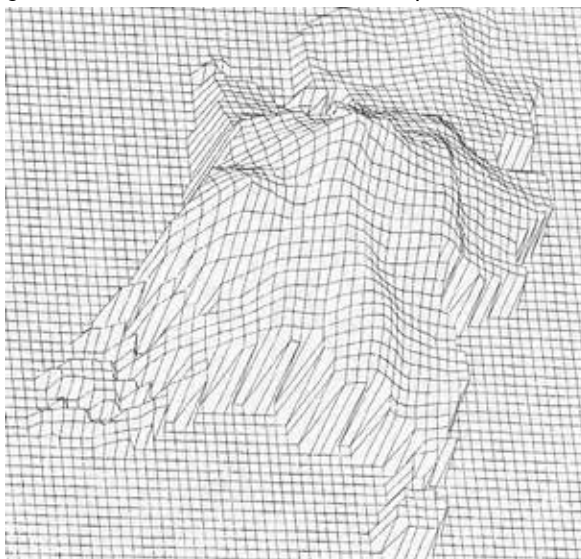
De sterkste van de zes zones op de kaart is ongetwijfeld de groeizone Drachten-Assen-Groningen. Die zien we ook naar voren komen bij de 'gecombineerde' economische landschapskaart van Noord-Nederland die ikzelf maakte in 2004 bij een hoorcollege voor geografiestudenten in Groningen (figuur 3). In deze kaart is het onderscheid aangegeven tussen de 'oude' moderne industrie in de Groninger Veenkoloniën enerzijds en de 'nieuwe' (inmiddels ook niet meer zo moderne) industrie in de centra die tussen 1950 en 2000 opbloeiden in en door de periode van regionaal industrialisatiebeleid anderzijds. Ook het verschil tussen oude en

Figuur 3. Economische landschappen volgens Pellenburg (2004). Kopie van een 'overheadscheet' voor een hoorcollege.

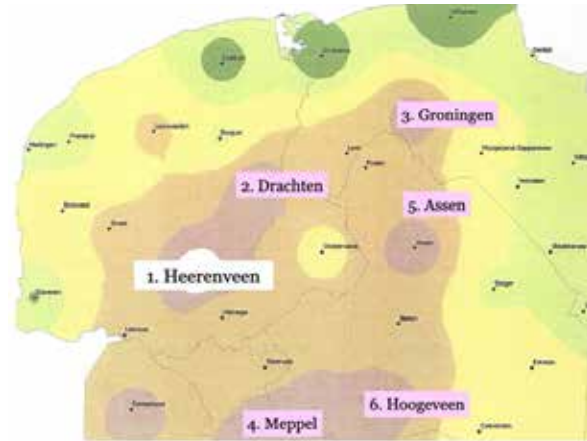
nieuwe steden/dienstencentra is duidelijk gemarkeerd. De stad Groningen krijgt hierin een hoofdrol toebedeeld. Die had ze in het oude, maar evenzeer in het nieuwe economische landschap.

Helemaal onomstreden is die hoofdrol van de stad Groningen toch niet meer, en dat zien we, als we naar het economisch landschap kijken door de bril van de ondernemer! In het langjarig onderzoekprogramma (1983-2020) van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen dat zich richt op de mental map van ondernemers wordt dat duidelijk. Hierin worden met tussenpozen van tien jaar data verzameld over de (subjectieve) waardering die ondernemers (in heel Nederland, maar ook apart voor Noord-Nederland) hebben voor vele tientallen steden als mogelijk te kiezen vestigingsplaatsen. De verzamelde data laten zich op de kaart afbeelden als een berglandschap met pieken en dalen voor de hoog of laag gewaardeerde plaatsen. In de nationale opnamen van het 'waarderingslandschap' is (en blijft) Noord-Nederland een laagvlakte met de stad Groningen als kleine heuveltop. We zien dat in de allereerste opname uit de onderzoekreeks (1984; zie figuur 4) en het beeld blijft intact, ook al wordt het nationale waarderingslandschap later geleidelijk wat vlakker. Maar in de aparte tot Noord-Nederland beperkte onderzoekserie (1986-1997-2007) zien we dat ondernemers uit het Noorden aanvankelijk (1986) óók de stad Groningen als meest preferabele vestigingsplaats in het Noorden zien, maar bij de laatste opname (in 2007; helaas zijn er daarna niet meer geweest) is Groningen van die eerste plaats verdrongen door Heerenveen (figuur 5). Wel zien we in het Noordelijke waarderingslandschap de ontwikkelingszones rond Drachten-Assen-Groningen en in Zuid Drenthe zich duidelijk aftekenen.

Figuur 4 Nederland als economisch berglandschap in de mental map (waarderingskaart) van Nederlandse ondernemers. (bron: P.H. Pellenbarg en W.J. Meester, Location decisions and spatial cognition. In M. de Smidt en E. Wever, A Profile of Dutch Economic Geography. Van Gorcum, Assen 1984)

Gemiddelde waardering van plaatsen in Noord-Nederland in 2007, t.o.v. 1986

Figuur 5 Veranderingen in de hoogtekarte van het waarderingslandschap van ondernemers uit Noord-Nederland na 1986 (bron: W.J. Meester en P.H. Pellenbarg, Bedrijventerrainen; de visie van Noord-Nederlandse ondernemers. FRW/RUGroningen 2008)

De 'DAG driehoek' is eind jaren tachtig in de tijd dat de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening werd voorbereid nog even in beeld geweest als leidend concept voor de ruimtelijk-economische ontwikkeling van Noord-Nederland. Het concept was daarvoor krachtig genoeg, maar sloeg met name in de provincie Friesland niet aan. Voor de Friezen was het onacceptabel dat niet hoofdstad Leeuwarden in dat concept figureerde, maar industriestad Drachten. Waarom Groningen zijn eerste plaats in de mental map van Noordelijke ondernemers moest afstaan aan Heerenveen is niet helemaal duidelijk. Wellicht ligt dat niet zozeer aan een probleem dat ondernemers zouden hebben met de stad Groningen, maar heeft het meer te maken met de vele positieve publiciteit die Heerenveen ontving aan het eind van de jaren negentig en in 't begin van de jaren na 2000 via de evenementen in schaatstempel Thialf en de prestaties van lokale voetbalclub FC Heerenveen (met de legendarische Foppe De Haan als trainer).

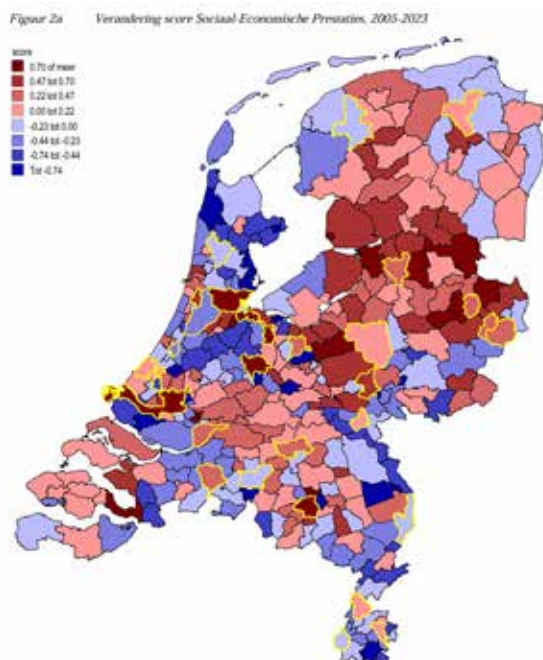
De stad Groningen: vaste hoofdplaats in het economisch landschap?

Op de fysisch-geografische landschappenkaart is de plek van de stad Groningen wel opmerkelijk, maar niet echt prominent. De stad ligt op de kop van de Hondsrug, en bij de samenvloeiing van twee oorspronkelijk belangrijke rivieren. In het economisch landschap is die prominentie er wel, zij het meer in de rol van diensten- dan industrie centrum. Maar het afglijden van haar positie op de waarderingskaart van ondernemers (uit industrie- én dienstensector!) moet in de stad

Groningen toch wel te denken geven. Het is niet het enige signaal dat zorgen mag baren. In het vorige nummer van het Vriendenbulletin wezen wij al op het kwaliteitsverlies van Groningen als eersterangs winkelcentrum. Voorts duiden diverse lokaal- en regionaal-economische groeicijfers in Nederland al langere tijd op een zekere deconcentratie vanuit de Randstad naar de omliggende randzone, maar voor zover die deconcentratie oost- en noordwaarts gaat komen vooral gemeenten in Gelderland en Overijssel naar voren, en blijft met name de stad Groningen wat achter (figuur 6). Actuele prijzen van bedrijfsterreinen – die in Zwolle en omgeving eerder hoger dan lager liggen dan in Groningen – verraden ook al dat ondernemers kennelijk niet geneigd zijn om voor de grote stad Groningen net even wat meer te betalen – eerder minder.

Misschien zou de stad er goed aan doen de organisatie Marketing Groningen zich wat minder op toeristen en wat meer op ondernemende mensen te laten richten. Een aanbeveling die bijna twintig jaar geleden al werd gegeven bij de – toen nog – regelmatige, tweejaarlijkse metingen van effecten van de marketing campagne, maar die in de wind is geslagen. De eerste periode na de start van de 'Er gaat niets boven Groningen' campagne (in 1989) richtte zij zich met ongewone en opvallend vormgegeven boodschappen op een brede doelgroep van potentiële studenten,

inwoners, en ondernemers. Succesvol, blijkens de regelmatige metingen. De campagne mikte niet op toeristen, welbewust, omdat toeristische marketing meestal een nogal gebruikelijke en daardoor minder opvallende vorm aanneemt. Vanaf 2004/2005 nam Marketing Groningen de campagne over van de oorspronkelijke stuurgroep met stad en provincie, en draaide het vizier wèl naar toerisme. Misschien wordt het tijd voor een nieuwe draai.

Figuur 6. Verandering score sociaaleconomische prestaties van gemeenten 2005-2023 (bron : website Bureau Louter). 'Sociaaleconomische prestaties' is een complexe indicator die wordt samengesteld als een soort optelsom van gegevens over scholing, werk, inkomen, groei van bedrijvigheid, en maatschappelijk welzijn.

Groninger stadsgezichten

Henk Th. van Veen

In de eerste helft van de 19de eeuw deed zich een kleine hausse aan publicaties met stadsgezichten van Groningen voor. Deze begon in 1832 met een reeks litho's naar tekeningen die J.N. Schoonbeek had gemaakt van de kort daarvoor afgebroken stadspoorten van Groningen. Het stadsbestuur had opdracht gegeven tot de reeks, een schrale troost. Het waren vooral deze imposante en pittoreske poorten geweest die zo'n tachtig jaar eerder de bekende tekenaar Cornelis Pronk naar Groningen hadden gelokt.

Twee jaar na deze litho's gaf J. Oomkens Jzn zes litho's van de Haagse kunstenaar C.C.A. Last uit onder de titel 'Gezigten der stad Groningen', die in 1848 een tweede druk beleefden. De onderwerpen waren: De Martinatoren, het Stadhuis en een gedeelte van de Grote Markt; het Stadhuis, het Goudkantoor, de Waag en een ander gedeelte van de Grote Markt; de Vismarkt, de Korenbeurs, de A-kerk; het Instituut voor Doofstommen en het monument voor Guyot op de Ossenmarkt; de Nieuwe Kerk en de Nieuwe Kazerne; het Provinciehuis en de Martinikerk.

gebracht. Stadsgezichten om het stadsgezicht ontbreken.

In E.J. Diest Lorgions in 1852 en 1857 verschenen tweedelige *Geschiedkundige beschrijving van de stad Groningen* waren naast een litho van het toen al afgebroken oude Raad- en Wijnhuis, zes litho's opgenomen van bestaande Groninger gebouwen, alle opnieuw van de hand van Last: de Nieuwe Kerk; de Martinikerk plus een stuk van de Grote Markt; de Korenbeurs en de A kerk; het Academiegebouw; het Stadhuis; en het monument

C.C.A. Last, De Nieuwe- of Noorder-Kerk en de Nieuwe Kazerne

De bedoeling van de reeks was kennelijk om de belangrijkste bestuursgebouwen weer te geven, waarbij - *for economy's sake*? - telkens zoveel mogelijk bouwwerken in één gezicht werden gevangen. Verder is het evident dat de belangrijkste drie kerken van de stad in de reeks moesten. Tenslotte vier moderne bouwwerken, waarvan slechts één – het Instituut voor Doofstommen – niet samen met oudere monumenten in beeld werd

Ludwig Rohbock en Johan Poppel, Het Stadhuis van Groningen

voor Henri Daniel Guyot. Vergeleken met de 'Gezigten der stad Groningen' was hier dus meer sprake van afzonderlijk weergegeven gebouwen: de Nieuwe Kerk zonder de Nieuwe Kazerne; de Martinikerk zonder het Stadhuis; alleen het Stadhuis; alleen het monument voor Guyot, zonder het Instituut voor Doven. Nieuw is het gezicht op het in 1850 gebouwde nieuwe Academiegebouw, terwijl het Provinciehuis nu niet meedoet.

Het koninkrijk der Nederlanden voorgesteld in eene reeks van 136 naar de natuur geteekende schilderachtige gezichten en beschreven door J.L. Terwen, in 1858 gepubliceerd, bevat twee Groninger stadsgezichten, te weten Het Academieggebouw en De Grote Markt en de Martinikerk. Deze staalgravures, door Ludwig Rohbock getekend en door Johan Poppel gegraveerd, zijn fraai en nog altijd zeer gezocht.

Het hoogtepunt van de kleine hausse waarover ik sprak was het *Album van de Stad Groningen* dat in 1860 per advertentie werd aangekondigd door de Groninger uitgevers Scholtens en Roelfsema. Het ging om een map met twaalf losse litho's met stadsgezichten die in eerste instantie zouden worden gemaakt door de langzamerhand usual suspect Last. Last maakte inderdaad aquarellen voor de serie, maar opmerkelijk genoeg bleken deze niet tot tevredenheid van de uitgevers te

A.J. van Prooijen, Sociëteit De Harmonie

zijn. Die wilden kennelijk iets beters dan wat er tot nu toe was gewrocht op het gebied van gepubliceerde Groninger stadsgezichten. En ook iets accuraters: Rohbocks en Van Poppels gravures zijn fraai, maar nogal fantasierijk. Slechts twee van Lasts aquarellen brachten het tot staat van litho – 'Der AA van op het Hoornsche Diep' en 'Der-Aa'. Voor tien overige litho's vroegen de uitgevers de jonge Groninger kunstenaar Albert Jurardus van Prooijen aquarellen te maken. Van Prooijen had zich al eerder op het genre toegelegd en laten zien daarin aanmerkelijk meer in zijn mars te hebben dan Last. Het album met de twaalf litho's verscheen in 1861 en de tien van Van Prooijen hadden de volgende overwerpen: De Aa met de Visbanken; het Stadhuis; het Academieggebouw; de hoofdwacht en Martinikerk; de Waag; het Weeshuis der Ned. Herv. Gemeente (het Groene Weeshuis); sociëteit de Harmonie;

het Gerechtshof; de Noorderhaven; de Zuiderhaven; Brugstraat en Akerk; Groningen vanaf het Winschoterdiep.

De reeks toonde zich zeer bij de tijd doordat zowel de in 1856 gebouwde Harmonie en het twee jaar later voltooide nieuwe Groene Weeshuis erin werd opgenomen. Een en ander ging kennelijk ten koste van Guyot's Instituut plus monument. Wat verder opvalt is dat veel minder belang wordt gehecht aan de kerken. De Nieuwe Kerk wordt vergeefs gezocht in de reeks, de Martinikerk is tot bijzaak bij de Hoofdwacht gereduceerd en van de A-kerk zien we alleen de toren en dan ook nog alleen als achtergrond van de Brugstraat. Helemaal nieuw lijken de havengezichten te zijn, waardoor Groningen in deze reeks niet alleen van binnenuit maar ook van buitenaf wordt beschouwd. Zo ontstaat een veel representatiever beeld van de stad dan dat wat de beschouwer in eerdere prentreeksen kreeg voorgeschoteld. Voor de 'binnenstedelijke' gezichten geldt dat deze veel ruimtelijker zijn opgezet dan in die eerdere reeksen het geval was, waarin vooral op de monumenten zelf werd ingezoomd. Ook de stoffage met figuren is veel levendiger. De litho's naar Van Prooijens aquarellen zijn inderdaad als hoogtepunt in de gepubliceerde stadsgezichten van Groningen te beschouwen.

Literatuur:

A.T. Schuitema Meijer, 'De schilder A. J. van Prooijen in zijn Groningse jaren (1834-1869)', *Groninger Volksalmanak* 1972-73, 90-105

A.T. Schuitema Meijer, *Album van Oud-Groningen 1750-1880*, Groningen 1976 (antiquarisch nog verkrijgbaar)

H. van Harten-Boers, *Albert Jurardus van Prooijen (1834-1898)*. Stadsgezichten, landschappen en zeegezichten. Tent. cat. Fraeylemaborg, Slochteren, 4 oktober t/m 31 december 1997

Mien zal de feestneus niet meer vinden aan het Gedempte Zuiderdiep

Pieter Bootsma

Winkelsluitingen zijn vandaag de dag in de Nederlandse binnensteden een bekend fenomeen. Winkelketens storten in en zaken met een lange geschiedenis verdwijnen uit het stadsbeeld. In Groningen is het niet anders. Als ik me naar de Oude Kijk in 't Jatstraat begeef om bij de Zwerver een reisgids aan te schaffen, ontdek ik een lege winkel. Op het raam is een papier geplakt met de mededeling dat ik me tot een website kan wenden. Meteen is je duidelijk welke afweging de eigenaar heeft gemaakt.

Als ik even verderop in de Stoeldraaiersstraat de horlogewinkel *Maarten* bezoek voor een batterijtje voor mijn horloge krijg ik te horen dat het de voorlaatste dag van de zaak is. De winkel wordt opgenomen in de Schatkamer, aan de overkant van de straat. De naastgelegen kledingwinkel staat leeg; op het raam de mededeling dat de vestiging weliswaar in de stad sluit maar de locaties in een aantal omringende plaatsen blijven bestaan: het is een illustratie bij het betoog dat Piet Pellenburg in het vorige nummer van het *Bulletin* hield, dat de klanten liever langs komen in de de stad omringende winkels vanwege de onmiddellijke bereikbaarheid van de winkels voor de klanten met hun auto of fiets.

De aankondiging dat over enkele maanden de feestartikelenwinkel van Mulder aan het Gedempte Zuiderdiep 47 de deuren voorgoed sluit heeft volgens Thom Mulder, met zijn vrouw Ingrid Rommens eigenaars van de firma, in de stad een schok veroorzaakt. Hij kan niet door de stad lopen of hij wordt aangeklampt en met vragen en commentaar bestookt..

De reacties zijn te begrijpen. Niet alleen is de firma Mulder een van de oudste winkels in de stad maar zeer veel Groningers komen pas in een feestelijke stemming als ze zich bij Mulder met passende gelegenheidskleding hebben laten uitdossen.

De historie van de firma Mulder volgens Beno Hofman

Mede dankzij het feit dat enige jaren terug stadschroniqueur Beno Hofman een programma maakte over de geschiedenis van de firma die in 2021 honderd jaar aan het Zuiderdiep is gevestigd, weet Thom Mulder ons te vertellen wie wanneer de zaak dreef en welke activiteiten werden ondernomen. De onderneming, zo heeft Beno Hofman ontdekt in een oud adresboek, moet al bestaan hebben in 1886: de Joodse Baruch Culp die zich Bernard gaat noemen, doet in 'toneelcostumes' naast zijn werk als musicus: hij maakt met zijn beide broers deel uit van het orkest van de *Vereeniging de Harmonie*. Hij is tevens impresario voor zijn zingende dochters¹. In 1914 neemt Fokko Mulder de zaak over; de familie Culp verhuist in 1920 naar Amsterdam. De firma breidt in 1932 zijn basis uit door de aankoop van het enkele honderden titels rijke toneelfonds *De Noordstar*. Het hoogtepunt wordt bereikt als de firma wel 13 meisjes in dienst heeft in het kledingatelier. In 1966 volgt zoon Oomke zijn vader op die een jaar later de kostuumverhuur de deur uit doet. In 1999 volgt weer een aderlating met het afstoten van het toneelfonds. Maar dan heeft de familie Mulder al een aantal jaren geleden het bedrijf overgedaan aan de 21-jarige Peter Makken die zijn ouders in de zaak betreft. In 2004 zal de verkoop van vuurwerk uit de winkel verdwijnen.

¹ Een van deze dochters, Julia Culp, zal in de eerste twee decennia van de 20e eeuw op de internationale concertpodia als de *Hollandse nachtegaal* wereldroem verwerven. Na haar huwelijk in 1919 wordt ze Tsjechische en vestigt ze zich te Wenen. De Anschluss van 1938 doet haar weer naar Nederland vluchten. Ze weet hier ondanks haar Joodse afkomst te overleven en zal in 1970 op hoge leeftijd te Amsterdam overlijden. Een uiterst bescheiden

Een andere familie Mulder treedt aan het Zuiderdiep aan

In 2003 verschijnt Thom Mulder bij Makken in de winkel. Thom speelt graag typetjes op het toneel en komt voor een passende outfit. Dan hoort hij van Makken dat deze de zaak wel wil overdoen en Mulder en zijn vrouw grijpen de kans om hun bestaan een wending te geven; niet langer zal hij zoals ook zijn (voor-)vaderen dat deden de jeugd onderwijzen en opvoeden, maar de feestelikheden te Groningen faciliteren door de winkel die in de wandeling nog altijd naar vader en zoon Mulder (geen familie) heet, samen met zijn vrouw voort

te zetten. Het zal voor hen tweeëntwintig jaar een leven betekenen te midden van maskers, feestneuzen, schmink, kleding, fopspullen, pietenpakken, ballonnen,

slingers en pruiken die op het passende moment van het jaar uit de kast worden gehaald: de oktoberfeesten te München, het Sinterklaasfeest, het carnaval, de voetbaltoernooien, en de studentenmanifestaties van de groentijd en de Kermesse.

Maar langzamerhand laat de verkoop via *on line* zijn invloed op de verkoop gelden: de klanten zoeken op het internet naar wat er zoal te koop is. En dat vertaalt zich voor Mulders' winkel in minder omzet en kleinere winstmarges. Het gevolg is dat nu hun leeftijd het echtpaar er toe brengt hun werkzame bestaan af te sluiten er geen opvolger gereed staat om de winkel over te nemen. Mulder: "Je vindt geen bank meer die zo'n overname wil financieren, gegeven de geringe winstmarges en de hoge vaste lasten. We hebben het geluk dat we het winkelpand in 2007 in onze goede jaren konden kopen en we het nu leeg kunnen verkopen".

Mulder is niet zo optimistisch over de toekomst van de binnenstad. Hij noemt de leegstand in de Zwanestraat en begint over ongunstige condities voor de oudere klanten. De fiets kun je niet meer voor de gevel kwijt en het stallen ondergronds kan de oudere fietser zwaar vallen. Het parkeren van de auto dwingt je tot lopen. Bovendien, de parkeertarieven zijn aanzienlijk. Hij wijst op de

veel gehoorde klacht dat het openbaar vervoer de Grote Markt niet meer bereikt. Mulder: "De lasten voor de ondernemers nemen toe. Nu is het gemeentebestuur weer van plan de reclameuitingen te verminderen door ze te belasten en inderdaad, ik vind die reclame van *Burger King* op de voorgevel van het Hoofdstation ook een ongehoord schandaal. Van de kooplieden van de Vismarkt worden hoge investeringen geveerd vanwege de voorgeschreven elektrische auto's. Wij als winkeliers vertegenwoordigen iets wat in onze steden verdwijnt en niet terug zal komen: de klanten treffen de vertrouwde gezichten achter de

toonbank niet meer aan."

Maar waar Mulder echt over treurt is niet het einde van zijn zaak. Hij vindt het wel mooi dat als de Groningers in de toekomst nog eens aan hun zaak terugden-

ken zijn vrouw en hij voor altijd zullen doorgaan voor de personificatie van de firma Mulder: na hen komt er immers niemand meer. De treurnis van Mulder is dat zijn maatje in de winkel, zijn vrouw, de afronding van de zaak niet meemaakt doordat ze al tijden door long covid is geveld.

De veranderde binnenstad

In de Folkingestraat op nummer 14 kan de wandelaar sinds kort een pandje aantreffen waarin zich een winkeltje heeft gevestigd waar blikken, glaasjes en dergelijke parafernalia uit het rijke Groningse middenstandsverleden zijn uitgesteld en ten dele ook te koop zijn. Je kunt er tevens een kopje koffie of thee bestellen. Voor de deur enkele stoeltjes en een tafeltje: een miniterrasje. Daarmee sluit de nieuwe firma van John Meijer naadloos aan bij de grote trend van de Groningse binnenstad: het terras dat een belangrijk deel van het trottoir in beslag neemt. Want niet langer wordt het trottoir beheerst door koopjesjagers die zich al spiedend langs de winkelramen voortbewegen maar door bezoekers die zich in de terrasstoelen hebben genesteld tegen een achtergrond van horeca en beautybedrijvigheid van allerlei snit die de oude winkelpanden in bezit hebben genomen. Mulder: "De voorzitter van de commerciële club heeft het over de binnenstad als *place to buy* die verandert in *place to be*. Maar daar kan mijn bedrijf niet van voortbestaan".

Theo Spek (redactie), *Landschappen van Nederland*

Tom van der Meulen

Voor een in het landschap geïnteresseerde inwoner van Groningen, een stad gelegen op een plek waar maar liefst vier landschappen samenkomen: Gorecht, Noordenveld (Noord-Nederlands zandlandschap) in het zuiden, Westerkwartier, (Noord-Nederlands veenontginningslandschap, waaronder de Onlanden) in het westen, Middag-Humsterland (Noord- en West-Nederlands zeeleilandschap) in het noorden, en het Centrale Wold en Duurswold in het oosten (opnieuw weer het Noord-Nederlands veenontginnings-landschap, deels met zoveel verlies van veen (Centrale Wold), dat hier de klei dagzoomt), is het boek een must. En je krijgt de hele Nederlandse context erbij cadeau! Uit de naamgeving van de landschappen spreekt de belangrijke rol van de bodemgesteldheid in Speks typologie. Spek hanteert een driehoeksmodel van de landschapsgeschiedenis, bepaald door de hoekpunten aarde, natuur en mens. Doorheen de tijd verandert de balans tussen die punten: sinds het pleistoceen richting natuur, vanaf de late prehistorie richting mens en, Spek is hier een optimist, in de 21e eeuw naar een middenpositie tussen de drie hoekpunten.

Helaas voelde Spek zich verplicht om bij het begrip landschap op te merken dat dit een 'sociaal en mentaal construct' is (pag. 16). Welbeschouwd, naast een aanslag op de goede smaak, een platitude. Worden soms begrippen met een vlindernetje uit de lucht geplukt? Hoe het landschap is ontstaan en hoe je het waardeert zijn vragen die best zonder Derrida, Foucault en Lyotard kunnen worden afgedaan, zo blijkt uit dit boek. En daarbij laat Spek zien dat zijn 'sociale en mentale construct' voortkomt uit een gekwalificeerde reflectie op eerdere pogingen om het landschap op de kaart te zetten – ik kom daar nog op terug.

Bijna onvermijdelijk in een boek als dit is de vraag 'Waarom is landschap belangrijk'? De waarde en de waardering van een landschap volgen niet rechtstreeks uit de analyse van de landschapsonwikkeling; wel valt niet uit te sluiten dat naarmate je meer inzicht in de landschapsgeschiedenis hebt de waardering voor een landschap of elementen daarin kan toenemen, een gedachte vanuit het Verlichtingsideaal waar niets mis mee is, maar die evenmin garantie is voor waardering. Je kunt wel vinden dat "respectvol met de erfenis (die het cultuurlandschap ook is) dient te worden omgegaan" (pag. 19), maar voorschrijven kun je het niet. Wat hier passend zou zijn geweest is een korte

behandeling van de vraag hoe het landschap het er afbrengt in het beleid in een zich ontwikkelende context van wet- en regelgeving. Daar geeft Henk Baas in het laatste hoofdstuk het antwoord op.

Kartering

De kaart, het *pièce de résistance* van het boek, wordt door Spek ingeleid met een kort overzicht van eerdere aanzetten tot kartering. Twee daarvan laat ik hierbij zien: de kaart van E.W. Hofstee en A.W. Vlam uit Boor en Spade van 1952 (niet bij Spek genoemd) en H.J. Keunings kaart van de Nederzettingvormen in de Atlas van Nederland (1964) (wel bij Spek genoemd). Hierbij is Keuning veel gedetailleerder dan Hofstee en Vlam – overigens publiceert Keuning hun kaart wel in de toelichting van zijn tekst, zij het dan als ontleend aan Edelman en Vlam (1960). Keuning baseert zijn typologie op het idee van de Franse geograaf Albert Demangeon "dat elke landelijke nederzettingvorm in beginsel uit twee delen bestaat, namelijk uit de nederzetting zelf in de vorm van een meer of mindere concentratie van de agrarische woon- en bedrijfsgebouwen enerzijds, en de daarbij behorende cultuurgronden anderzijds". Opvallend is dat Hofstee (hoogleraar sociologie Wageningen) en Vlam (Stichting voor Bodemkartering Wageningen) niet de ondergrond, de bodemsoort, in het geding brengen bij hun

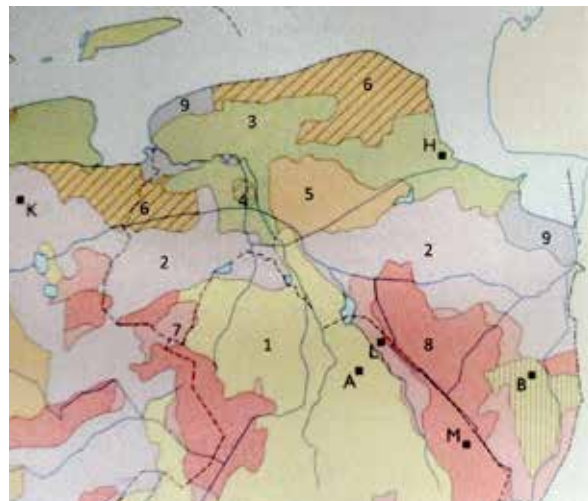
typologie, ze hanteren slechts het fenomeen kavelvorm in zijn verschillende verschijningsvormen. Daarbij onderscheiden ze onder andere kavels met bewoning op de stroken (zoals streekdorpen met opstreckende verkaveling) en dorpen zonder bewoning op de stroken (zoals esdorpen), een aanpak die ook goed bij Demangeon past. Maar Keuning neemt de ondergrond wel mee. Naast een uitvoerige specificering van de categorie esdorp (8 typen!), voornamelijk op het (niet als zodanig genoemde) zand maar ook op de rivier- en zeeklei en in het lössgebied, onderscheidt hij een aantal andere nederzettingvormen met inachtneming van de grondsoort: hoogveen, laagveen, zeeklei.

Sindsdien is de ondergrond niet meer weggeweest bij de landschapskartering. Het idee van Nederland als *man made landscape* wordt gerelativeerd. Ook Spek neemt de bodemgesteldheid mee in zijn typologie, zoals hierboven al bleek. Sterker

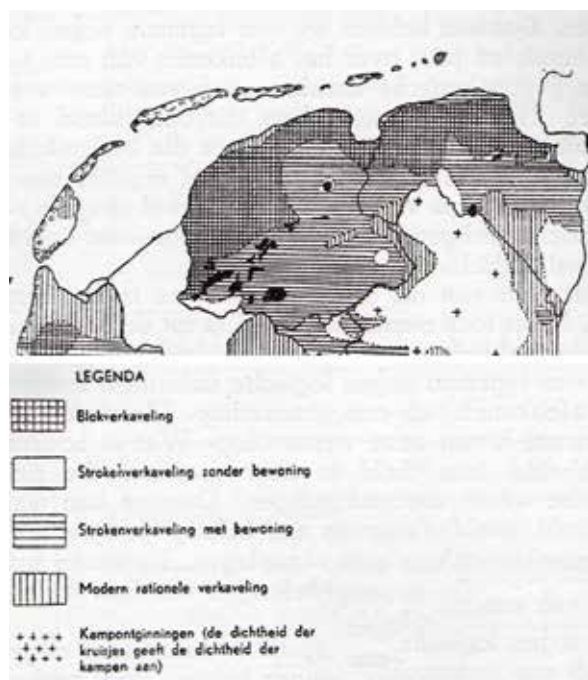

Fragment kaart Spek c.s. Legenda: 1: veenontginningen; 2: keileem- en dekzandgebieden; 3: veenderijen; 4. Kwelderbekkens 5. Kwelderwallen; 6. Jonge zeekleipolders (4 t/m 6: Noord- en West Nederlands zeekleilandschap)

nog, de hoofdingeling is fysisch-geografisch/geomorfologisch ingestoken: Zuid-Limburgs heuvelland, zand (4 varianten), rivierlandschappen (3 varianten), duinen (2 varianten) zeeklei (2 varianten), veenontginningen (2 varianten), verveningen en droogmakerijen (2 varianten). Opvallend is dat op de kaart staat vermeld dat hij de verspreiding van de historische landschappen in Nederland weergeeft zoals deze tot ongeveer 1900 in de landelijke gebieden hebben bestaan. Een hiermee corresponderende opmerking kwam ik in het boek niet tegen. Evenzogoed gunt Spek de IJsselmeerpolders wel een plaats op de kaart, evenals de tot in de eerste helft van de 20e eeuw aangemaakte veenpolders. Daarover zo verderop meer.

Keunings kaart (1964), detail. Legenda: 1. esdorpen Drents type; 2: wegdorpen op basis van oorspronkelijk gemengd bedrijf; 3: verspreide nederzettingvorm van het Friese type; 4: terpggehuchten; 5 wegdorpen der laagveenontginningen; 6: wegdorpen der oudere zeekleipolders; 7: wegdorpen der hoogveenranden; 8: kanaaldorpen der hoogveengebieden; 9: moderne verspreide bewoning der jonge polders en nieuwe ontginningen.

Fragment kaart Hofstee en Vlam (1952)

Vergelijking van de kaarten van Keuning en Spek laat de ontwikkeling van het inzicht in de occupatiegeschiedenis in Noord Nederland zien. Waar Keuning de Friese Wouden en het Groningse Westerkwartier beschrijft als gebieden met 'wegdorpen op basis van oorspronkelijk gemengd bedrijf' volgt Spek de nieuwere inzichten door eenvoudigweg van een Noord-Nederlands veenontginningslandschap te spreken. Daaronder vallen zowel de tegenwoordige zanddorpen met opstreckende verkaveling in de Friese Wouden

en het Westerkwartier alsook de tegenwoordig in het laagveen (= verdrongen hoogveen) gelegen dorpen in het Duurswold en de thans op klei gelegen dorpen van het Woldgebied (Bedum, Garmerwolde enzovoort). Het is het gebied dat Hofstee en Vlam typeren met strokenverkaveling met bewoning op de kavels, zij het dan dat zij ook het Hoogeland met zijn opstreckende heerden¹ (weliswaar het archetypische van de opstreckende verkaveling maar geen veenontginning!) tot dit type rekenen. Keuning, kijkend naar de occupatie-as Warffum-Uithuizermeeden spreekt hier van 'wegdorpen der oudere zeekleipolders', Spek, die naar de latere aanwassen kijkt, van 'kwelderwallen' en 'jonge zeekleipolders'.

De veenkoloniale gebieden (Opsterland/Schoterland, het Fries-Gronings-Drents grensgebied (Ureterp, Nienoord, Smilde) en de door de Semslinie gescheiden venen in het oosten) gelden bij Spek als 'verveningen', bij Keuning als 'kanaaldorpen der hoogveen gebieden' en bij Hofstee en Vlam als 'moderne rationele verkaveling'². Als zodanig rekenen laatstgenoemden daaronder ook de jonge zeekleipolders als de Reiderwolder polder. Het meest uiteen lopen de typeringen van het kleigebied. Spek: kweldebekkens, kwelderwallen en jonge zeekleipolders, samen het Noord- en West-Nederlands zeekleilandschap. Keuning: verspreide nederzettingenvorm van het Friese type, terpegehuchten en wegdorpen der oudere zeekleipolders. Hofstee en Vlam: (voornamelijk) blokverkaveling.

Veengebieden

Over de met veen bezwangerde landschappen het volgende. Spek³ onderscheidt het Noord- en het West-Nederlandse veenontginningslandschap. In het Noord-Nederlandse veenontginningslandschap (ruwweg alle streekdorpen met een opstreckende verkaveling, vanaf ca 1000 ontgonnen) is het veen vaak geheel of gedeeltelijk verdwenen door bemaling/bewerking/oxidatie waardoor het onderliggende zand aan de oppervlakte ligt. In het West-Nederlandse veenontginningslandschap (eveneens met opstreckende verkaveling, bv de copedorpen in het Zuid-Hollands-Utrechts veengebied) is de veenondergrond weliswaar flink ingeklonken maar nog wel aanwezig. In de inleiding op het betreffende hoofdstuk

(pag. 462) wordt terecht opgemerkt dat ook de veengebieden van de waarden (Alblasser-, Lopiker- en Krimpenerwaard) hieronder begrepen hadden kunnen worden. Waarom is dat dan niet gebeurd?

Spek onderscheidt in zijn typologie twee afwijkende categorieën: de droogmakerijen en de (jongere) verveningslandschappen, (ook bekend als veenkoloniën) die zijn ontstaan door turfwinning. Kenmerkend bij de laatstgenoemde is het vaarten-wijkensysteem, deels nog aanwezig. Vanaf het midden van de zestiende eeuw is dit een opkomende exploitatievorm van hoogveen voor turfwinning; in West-Brabant was dit al eerder het geval, en overigens waren kloosters in Noord-Nederland sinds 1250 actief op dit gebied.

Naar de letter zijn er nog andere verveningslandschappen in Nederland, namelijk gebieden waar door baggeren van (laag)veen plassen zijn ontstaan. Voor zover die naderhand zijn drooggemalen gooit Spek ze op één hoop met de droogmakerijen van meren (Beemster, Schermer, Haarlemmermeer, meren bij Staveren, Workum, en Makkum enzovoort). En zeker kunnen de genoemde Noord- en Zuid-Hollandse en kleine Friese drooggelegde meren (waaronder ook de Oudegaster Zanding) wel in één categorie. Kaarten uit het begin van de 20e eeuw laten van de drooggemaakte Friese meren miniatuurversies zien van de Beemster. En de Zuid-Hollandse drooggelegde veenplassen als de Zuidplaspolder en de Boterdorpse polder kennen ook de strakke aanleg. Maar om de Friese veenpolders hier bij te nemen gaat te ver. Bij Nijbeets uitkijken vanaf de dijk van het Polderhoofdkanaal over de Groote Veepolder in Opsterland en Smaltingerland is een compleet andere ervaring dan je bij Fort Spijkerboor een blik over de Beemster gunnen. De veenpolders in Fryslân zijn bij lange na niet zo 'modern' verkaveld, dat wil zeggen als een grid, zoals de drooggelegde plassen in West-Nederland. Sterker nog, in de huidige verkaveling zijn blokken van de oude soms nog te herkennen. En restanten van eerdere vervening in den droge, zoals de Boornbergumer petten, tref je in West-Nederland in een droogmakerij niet aan. Edelman (1964) rekent de bodem van de Friese veenpolders tot de restveengronden, de Bodem-

¹ Hofstee geeft een mooie definitie van het recht van opstrek: "het eigendomsrecht dat iedere eigenaar heeft op de voor en of achter zijn in cultuur gebrachte landen gelegen onontgonnen gronden, voor zover ze liggen binnen de verlengden van zijn zwetsloten en binnen het grondgebied van zijn kerspel, kluit of buurschap".

² De Drachtster en Ureterper verveningsgebieden onderscheiden zij niet van de gebieden met strokenverkaveling met bewoning op de kavels: de vervening volgt de contemporaine 'bestaande verkaveling'.

³ Ik zie even af van het feit dat er van verschillende auteurs sprake is, waaronder niet altijd Spek.

kaart van 1985 spreekt van madeveengronden, vlierveen- en koopveen gronden op zand en moerige zandgronden. Dat is andere koek dan wat in West-Nederlandse droogmakerijen wordt aangetroffen. Gerding telt 9 veenpolders in Fryslân, Schroor noemt er zelfs 13. Zo ongeveer het hele gebied tussen de Wijde Ee en de Linde is veenpolder, veel meer dan Spek karteert.

Hiermee gaat Spek enigszins dubbel om met de laagveenexploitaties die naderhand niet zijn aangemaakt/ingepolderd. Een deel van de Friese veenpolders (en ook uitgebaggerde laagveengebieden daarbuiten) wordt tot het veenontginningslandschap gerekend, te motiveren vanwege de nog vaak herkenbare richting van de oorspronkelijke verkaveling (legakkers): Princenhof, de Deelen, Rottige Meenthe, en ook de Weerribben. Daarmee geeft Spek wel het ontstaan van dit landschap *credits*, maar de latere ontwikkeling ervan niet. Ook in de door turfwinning ontstane plassen in West Nederland (Vinkeveen, Botshol, Loosdrecht, Reeuwijk) is nog wel de richting van de legakkers te zien en ze zouden dan ook tot het (West-Nederlands) veenontginningslandschap kunnen worden gerekend. Maar ze staan op de kaart als water⁴, vergelijkbaar met de wat grotere wateroppervlakten in het Princenhof. Te overwegen is de wateroppervlakten in deze gebieden en ook zompige gebieden van zetwallen/legakkers en pet/trekgraten in hun totaliteit te benoemen als verveningslandschap, als pendant van de (hoog)veenkoloniale verveningslandschappen. Ze delen hun (half) natuurlijk karakter met de niet verveende hoogveengebieden (Fochteloërveen, Engbertdijksvenen, Bargerveen/Amsterdamse veld). Deze zijn ook als 'verveningslandschap' gekarteerd maar hebben in feite nooit de status van veenkolonie bereikt. Maar waar geen of slechts beperkt vervening heeft plaatsgevonden lijkt hier de term verveningslandschap niet zo passend. Strikt genomen zou je moeten spreken van niet verveend verveningslandschap. Dan kom je uit op veenlandschap, parallel met lösslandschappen, stuwwalgebieden, duinen, wadden enzovoort.

Aansluitend hierop zou het ook consequent zijn de bekende Friese meren als Sneekermeer, Tjeukemeer en Fluessen⁵ niet apart te karteren, want het zijn latere doorbraken in een oudere verkaveling,

en ze maken op deze wijze gewoon integraal deel uit van het veenontginningslandschap. Een landschap houdt toch bij een meeroever niet op? Daarvan staat op pagina 447 ook een mooie prent in het boek, al is de bijpassende tekst ("van west naar oost Oudega, Idzega en Heeg") wat raadselachtig. Mogelijk zouden de grotere wateroppervlakten (slechts) als contour kunnen worden gekarteerd, als hulp bij de oriëntatie. Op pagina 17 treft u een overzicht aan van de onderscheiden typen veengebieden.

Nog wat slotopmerkingen

Enigszins raadselachtig is waarom zowel de illustraties op pagina 28 als op 30 zijn opgenomen: de één toont de samenhang van de Nederlandse, Duitse en Deense zandlandschappen, de andere die van alle landschappen (dus ook de (zee)klei-, veen- en löss-landschappen) in vrijwel hetzelfde gebied.

Een enkele keer heb je neiging wat vragen te stellen bij wat Spek schrijft. Zo wordt op pagina 85 van pingoruïnes gezegd dat ze vaak van groot cultuurhistorisch belang zijn (er staat niet *waren*). Op pagina 93 meldt Spek dat ze voor allerlei doeleinden gebruikt zijn, onder meer voor het brengen van offers aan natuurgoden (meisje van Yde) en dit culmineert op pagina 97 in een paragraaf met de titel 'Wetlands als cultureel landschap'. Hier wordt meer gesuggereerd dan aangetoond. Wat eertijds (mogelijk) een offerplaats was behoeft nu geen aanleiding te zijn bij een pingoruïne het hoofd te ontdekken.

Het boek eindigt met vier hoofdstukken over respectievelijk de IJsselmeerpolders, de landschappen van de negentiende en twintigste eeuw, de steden en beleid en bescherming. Het stuk over de steden steunt op nogal wat publicaties van één van de auteurs, Jaap Evert Abrahamse (17x); ook Reinout Rutte levert nogal wat onderliggende denkbeelden (9x). Dat is niet per sé een garantie voor kwaliteit. De serie kaartjes op pagina 602 is een toonbeeld van gemakzucht en slordigheid. Blijkbaar beperken de kaarten zich tot de top 20 à 30 van de grootste steden, wat wel begrijpelijk is maar ook wel even toegelicht had kunnen worden. Daarmee is de legenda wat betreft de kleinere grootteklassen alleen relevant

⁴ De Vinkeveense plassen met hun zetwallen laten zien dat hier de detaillering op de kaart 1:500.000 is doorgeschoten.

⁵ Overigens zijn niet alle Friese meren latere doorbraken van veenontginningen. De namen van de dorpen Sua-, Ooster- en Noordermeer rond het Bergumermeer indiceren dat hier het meer aan de dorpen voorafging – en daarbij zijn Oostermeer (Hoogzand) en Eestrum (de IJ) geen dorpen met een opstreckende verkaveling. Keuning karteert ze als esdorpen, een keus die met de Atlas van Eekhoff (1849-1859) in de hand alleszins begrijpelijk is.

Fragment kaart J.A. Abrahamse en J. Bouwmeester: Ontwikkeling van het stedenpatroon 1910-2010 (in T. Spek, *Landschappen van Nederland*, p. 602)

voor de jaren 1400 en 1700. Uiteindelijk gaat het mis: Emmen verschijnt op de kaart van 1900 met 10.000-50.000 inwoners, in 1950 met 50.000-100.000 inwoners en in 2010 met meer dan 100.000.)

Dat geeft gelegenheid de proef op de som te nemen bij de vraag of inwonertallen op gemeenten dan wel op gelijknamige plaatsen binnen gemeenten betrekking hebben. De feiten: thans telt de stad Emmen ca 59.000 inwoners en bij de volkstelling van 31 mei 1960 was het aantal welgeteld 16.470, 25 % van het totale gemeentelijke inwonertal. Abrahamse toont zich hier recidivist: ook in de *Atlas van de Verstedelijking in Nederland* (2014) wordt Emmen tot de 35 grootste stedelijke gemeenten van Nederland gerekend terwijl bijvoorbeeld de stad Assen meer inwoners telt dan de stad Emmen. Het begrip 'stedelijke gemeente' is bij hem zinledig: makkelijk voor de statistiek, onbruikbaar is de toepassing. Spek had dit onderdeel van Abrahamses bijdrage simpelweg moeten weigeren. Het is de manke ruitwisper op een pas aangekochte Rolls Royce: hij blijft je bij!

Los van dit alles: Theo Spek heeft een prachtig boek geredigeerd en geschreven met veel aansprekende illustraties. Te verbeteren valt er

natuurlijk altijd wel wat, en hopelijk kan bovenstaande daaraan bijdragen.

F.J. de Boer (1954) *Skiednis fan de Lege Feanterij yn Opsterlân en Smellingerlân*. Fryske Akademy, Ljouwert

CBS (1964), *Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad 31 mei 1960*. De Haan, Zeist

C.H. Edelman (1960) *Inleiding tot de bodemkunde van Nederland*. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij Amsterdam

M.A.W. Gerding (1995), *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950*. HES Uitgevers 'tGoy-Houten

E.W. Hofstee en A.W. Vlam (1952) *Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland. Boor en Spade V pp 194-235*

M. Heerink (2025) *De scheppers van het land van Vollenhove. Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis nr 1 pp 10-28*

H. J. Keuning (1964), *Nederzettingvormen. Atlas van Nederland, kaart IX-1. Staatsuitgeverij. Nieuwe Atlas van de Provincie Friesland*. Leeuwarden, W. Eekhoff 1849-1859

R. Rutte en J. E. Abrahamse: *Atlas van de verstedelijking in Nederland. 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*. Thot Bussum, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Faculteit Bouwkunde TU Delft

Stichting voor Bodemkartering (1985), *Bodemkaart van Nederland 1: 250.000*

M. Schroor (1993) *De wereld van het Friese landschap*, Wolters-Noordhoff, Groningen

W. Visscher (2015) *Verveningen en verveners in Friesland*. Leeuwarden Wijdemeer

Typologie van de veenlandschappen

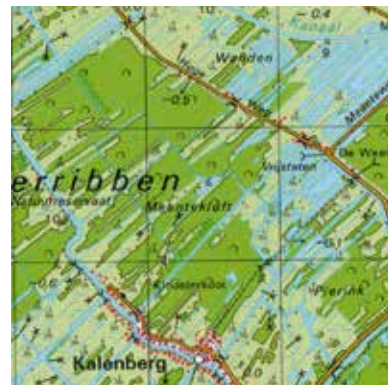
Veen* (oorspronkelijk)	Fochtelo, Engbertsdijk, de Peel, Amsterdamse veld
>	Veenontginningslandschap, eventueel doorsneden door meren: Friese Wouden, Lage Midden, Westerkwartier, Duurswold, Utrechts-Zuidhollands veengebied, Alblasser- en Krimpenerwaard
>	Verveningslandschap (nat)*: zetwallen trekpaten plassen Aangemaakt: Droogmakerijen: Polder Groot Mijdrecht, Noorder Legmeerpolder Aangemaakt: Veenpolders*: Groote Veenpolder in Small. en Opsterland, Haskerveenpolder Niet aangemaakt*: Princenhof, De Deelen, Vinkeveense plassen, Botshol, Weerribben
>	Verveningslandschap (droog): veenkoloniën vaarten, wijken: Stadskanaal, Jonkersvaart, Rottevalle, Helenaveen
*Niet bij Spek	

Droogmakerij

Veenpolder

Niet aangemaakt

Activiteiten

Campus Niemeijer

Het bestuur van De Vrienden van de Stad Groningen organiseert voor zijn donateurs en andere belangstellenden een lezing over de toekomstige campus Niemeijer door Kristiaan Capelle.

De heer Capelle is directeur van de vastgoed ontwikkelaar MWPO, eigenaar van het Niemeijer-complex.

Wanneer:

Donderdag 13 november;

Waar:

De bijeenkomst wordt gehouden in de Groninger Archieven, Cascadeplein 4.

Aanmelden: We stellen het op prijs als u ons een bericht geeft van uw komst en wel via het adres info@vriendenvandestadgroningen.nl

Tijdstip:

16.00 uur; toegang vrij.

Wat staat ons te wachten aan de Paterswoldseweg?

In het Vriendenbulletin 119 van december 2024 wordt de campus Niemeijer beschreven als een plek waar bedrijven en kennisinstellingen elkaar vinden om gezamenlijk te werken aan innovatie en kennisontwikkeling. Dat gebeurt ook op de universitaire Zernike locatie en op het terrein van het UMCG die eveneens als campus worden aangeduid.

Op 27 juni komt de NOS met het nieuws dat er plannen zijn voor het oprichten van een AI fabriek. Het is een expertisecentrum op het gebied van kunstmatige intelligentie. In het centrum kunnen bedrijven, kennisinstellingen en overheden aan de slag met AI-toepassingen. De beoogde plaats van vestiging is het Niemeijercomplex te Groningen. De argumenten die voor de vestiging in Groningen pleiten zijn de aanwezigheid van een goede energie-infrastructuur en een sterke kennisbasis van de RUG en het UMCG. De rijksoverheid steekt 70 miljoen en de noordelijke regio's 60 miljoen in het initiatief. Als Europa nog eens 70 miljoen geeft kan in 2026 met de bouw van de fabriek worden begonnen.

BOEKHANDEL GODERT WALTER

oude ebbingestraat 53 - 9712 hc groningen - 050 - 312 25 23 - info@godertwalter.nl - www.godertwalter.nl

Alle boeken over Groningen ook op: www.groningerboeken.nl

Middag Humsterland:
Een gids voor wie wil
speuren naar de ziel
van het Groninger
landschap

€25,00

Wie de stad Groningen in noordelijke richting verlaat komt in een open landschap van ruim vijftigduizend hectare kweldergrond met een geschiedenis die ver voor de jaartelling begon. Daarin 'verscholen' liggen de landschappen Middag en Humsterland. De hoofdstukken in de gids volgen de wordingsgeschiedenis: wierdenbewoners in IJzertijd en Romeinse tijd, in de middeleeuwen aangevuld met kloosterlingen. Kerk, adel en kunst (in de 20e eeuw De Ploeg) gaven het gebied zijn bijzondere karakter. Drie recreatieve routes waarlangs de geschiedenis in beeld komt.

D. Sijens en J. de Vries:
Zichtbare verwondering

€ 29,50

Theo Onnes (1957), afkomstig uit een familie van schilders, woont en werkt in Uithuizen waar het prachtige Groninger landschap een voortdurende bron van inspiratie voor hem is. Theo wordt geraakt door het op het eerste oog zo gewone leven om hem heen dat hij op krachtige wijze vertaalt in zijn schilderijen. Zijn bekendheid ontleent hij aan schilderijen van koeien en andere boerderijdieren maar hij schildert daarnaast ook mensen, landschappen en stadsgezichten

H. Hachmer Amsterdamse
School &zo

€24,95

Terwijl in de jaren twintig de Amsterdamse school al over zijn hoogtepunt heen is, blijft het gedachtengoed onder de Groninger architecten doorsudderen en valt er inmiddels misschien beter te spreken van een Groninger School. De variant is strakker, maar wel zien we ladderaampjes, gemetselde bloembakken en mooie entrees en natuurlijk de opvallende hoge schoorstenen terugkomen. Het boek begint met de introductie van twee architecten en een interieurarchitect. Vervolgens komen boerderijen, scholen, winkelpanden en watertorens aan bod. Tot slot particuliere woningen en uitbreidingsplannen met clusters van Amsterdamse School gebouwen. Waar mogelijk fotografeerde Norma van der Horst het interieur.

Pé & Rinus
Scheurtjederij 2026

€19,50

Met deze Pé & Rinus Scheurtjederij 2026 heb je elke dag een intiem moment met Peter de Haan en Frank den Hollander. Feiten, foto's, krantenknipsels, brieven van fans, anekdotes en wel of niet ter zake dienende cartoons. Kortom 366 (!) bladzijden stoelgangbevorderende inspiratie uit de fascinerende wereld van Pé en Rinus. "IK KOOP ER DRIE: EENTJE OM TE LEZEN, EENTJE OM RUSTIG TE BLADEREN EN EEN VOOR ALS HET TOILETPAPIER OP IS" – Gezina Daalemmer.

Joop van Roekel:
De Groninger schilderkunst

€ 27,50

Tot nu toe bestond er geen overzicht van de Groninger kunstgeschiedenis van de 16e en 17e eeuw. Dit boek voorziet in die leemte. Van Roekel geeft een overzicht van de kunsthistorische ontwikkelingen in Groningen en kijkt naar de verhouding met de geschiedenis van de kunst elders in Nederland. En passant worden daarbij veel schilderijen aan tot nu toe onbekende kunstenaars gekoppeld. Het boek bevat een complete namenlijst van bestuurders en kunstenaars van het glazenmakers- en schildersgilde. Joop van Roekel (1953) studeerde kunstgeschiedenis en werkte 20 jaar lang in diverse bibliotheken.

Groninga

Stichting Vrienden van de Stad Groningen

De Stichting Vrienden van de stad Groningen is opgericht in 1984. We zetten ons in voor de ruimtelijke kwaliteit (belevingswaarde, gebruikswaarde, toekomstwaarde) van de stad Groningen. We vragen aandacht voor het historisch karakter van de gebouwde en ingerichte omgeving, voor zover dat de belevingswaarde ondersteunt.

Middelen die we inzetten: bijdragen aan meningsvorming over architectuur en openbare ruimte door middel van lezingen, debatten en excursies. Daarnaast participeren (mogelijk in overleg met andere partijen) in beleidsprocedures (overleg, zienswijzen, eventueel bezwaren bij gemeentelijk ruimtelijk beleid en het beleid van andere overheden).

We richten ons op de binnenstad maar geven daarnaast ook aandacht aan de stad Groningen als geheel en de ruimere context van de stad.

Hoe wordt u donateur?

U kunt u als donateur van de Vrienden van de stad Groningen opgeven bij bovenstaand correspondentieadres of via de website.

website: www.vriendenstadgroningen.nl

e-mail: info@vriendenstadgroningen.nl

Bank: NL06 INGB 0000 4473 73

Minimum donatie

€20,00 per jaar

Colofon

Bestuurssamenstelling

R.C.E. Neef (voorzitter)
C. J. A. Wessels, (secretaris)
H. van der Meij, (penningmeester)
P. J. E. Bootsma
A.E. Brouwer
E. M. Meisner
P. H. Pellenbarg
H.Th. van Veen

Redactie:

P. J. E. Bootsma
T. van der Meulen
P. H. Pellenbarg
H.Th. van Veen

Ontwerp en vormgeving:

MOTTOW, martijn otto wolf

Redactieadres:

H.W. Mesdagplein 6
9718 HR Groningen
Tel 050 5890776
meulen1@xs4all.nl

Kopijdatum nummer 123:

15 november 2025